

Η ποίηση της μνήμης του Δασκαλογιάννη

«Το ποίημα ή το θεατρικό έργο ή το μυθιστόρημα,
αυστηρά νοούμενο, είναι ανώνυμο»

George Steiner, «Πραγματικές παρουσίες»,
μετάφραση Κατερίνας Σχινά,
περ. *Ποίηση*, τχ. 17, Άνοιξη-Καλοκαίρι 2001, 20

«Βρισκόμαστε πια στα όρια ανάμεσα
στη λαϊκή και στην προσωπική ποίηση»

Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*,
«Μ.Ι.Ε.Τ.» 1980, 107

Στο Ηράκλειο της Κρήτης η πλατεία Δασκαλογιάννη ήταν το τέρμα της διαδρομής των λεωφορείων που έφερναν όπως - όπως τον κόσμο από τα ανατολικά του νομού. Στην πλατεία αυτή βρέθηκα, παιδί, μπρος στη μαρμάρινη προτομή του. Τον είχαν φέρει, διάβασα αργότερα, από τα δυτικά του Ηρακλείου:

*Στο Κάστρο όντε τσι βάνασι 'πού των Χανιών την Πόρτα,
χαμοκυλίστη το λαός σαν πατημένα χόρτα.*

Εκεί, σε αυτή την πλατεία, και η πρώτη εντύπωση του μαρτυρίου του.

Διάβασα πρώτη φορά *Το τραγούδι του Δασκαλογιάννη* το 1971, στα χρόνια της νεότητάς μου. Η ανάγνωση του *Τραγουδιού* μάς εγκαρδίωνε, θυμάμαι, τα δύσκολα εκείνα χρόνια. Τότε, μέσα σε μία εχθρική πολιτεία, συνέπεσε ο εορτασμός για τα διακόσια χρόνια από το μαρτυρικό τέλος του με τον επίσημο για τα εκατόν πενήντα από το Εικοσιένα. Περνώντας μια μέρα, στο Ηράκλειο, από το βιβλιοπωλείο των Αλεξίου, είδα το *Τραγούδι* στην προθήκη. Ήταν στην έκδοση Βασιλείου Λαούρδα, μαθητή του Ιωάννη Συκουτρή. Η έκδοση είχε γίνει το 1947 στο Ηράκλειο, στο τέλος της δεκάχρονης σταδιοδρομίας του ως εκπαιδευτικός στη Μέση Εκπαίδευση, λίγο πριν φύγει για μετεκπαίδευση στο Exeter της Οξφόρδης. Είχε συνεργαστεί γι' αυτό με τον συνάδελφό του Μενέλαο Παρλαμά, τον Νίκο Σταυρινίδη, καθώς και με τον Κώστα Ε. Λασηθιωτάκη. Την ίδια εκείνη χρονιά του εορτασμού έμελε να τελειώσει και ο Λαούρδας τη ζωή του, στα πενήντα εννέα του χρόνια (1912-1971), δέκα μόλις χρόνια μακροβιότερος εκείνου (1722-1771).

Ο Λαούρδας, αν και το αρχικό ενδιαφέρον του για το *Τραγούδι* υπήρξε ιστορικό, εκδήλωσε εντέλει ένα γνήσια λογοτεχνικό ενδιαφέρον για το έργο: το επιμελήθηκε παραβάλλοντας όλες τις προηγούμενες εκδόσεις του, έκανε λίγες αλλά καίριες μορφικές παρατηρήσεις, γνώριζε τα όρια των δυνατοτήτων του και έθεσε ορισμένα φιλολογικά ζητήματα προς τους νεοελληνιστές του μέλλοντος για την ολοκλήρωση της αποκατάστασης του έργου (σελ. 13, 61). Ο Λαούρδας δεν ήταν κρητικός στην καταγωγή και γι' αυτό η άποψή του για την αξία του *Τραγουδιού* δεν ήταν διαβλητή. Θέλοντας να προβάλλει τη λογοτεχνική αξία του έργου, έφτασε εν μέρει στην υπερβολή γράφοντας ότι ο Δασκαλογιάννης του *Τραγουδιού* είναι μία «από τις λιγοστές ανθρώπινες μορφές που έπλασε η γλώσσα μας στα τελευταία χρόνια» της ποιητικής λειτουργίας της (σελ. 8). Διέκρινε πάντως την παραγνωρισμένη αξία του *Τραγουδιού* πριν ακόμα κυκλοφορήσει η *Ιστορία* του Κ.Θ. Δημαρά, γράφοντας ότι «η δίκαιη μοίρα του θα ήταν να γίνει ένα από τα παραδειγματικά κείμενα στην παιδεία και στην τέχνη της χώρας μας» (σελ. 7). Θα έλεγε, μάλιστα, κανείς ότι η αξιολογική κρίση του Λαούρδα γίνεται αποδεκτή από τον Δημαρά στην *Ιστορία* του (Κ.Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, «Γνώση» 2000, σελ. 163-164). Γιατί με το *Τραγούδι* έχουμε οπωσδήποτε μια συνέχεια του *Κρητικού Πολέμου*. Πρώτος ο Παλαμάς παραβάλλει τον *Κρητικό Πόλεμο* με το *Τραγούδι του Δασκαλογιάννη* (*Άπαντα*, τ. 6ος, 278) και ο Δημαράς στη συνέχεια διαπιστώνει ότι και «ο Μπουνιαλής μια μεγάλη ριμάδα έκαμε» (*Ιστορία*, σελ. 163).

*

Αλλά αν ο Μπουνιαλής είναι ένας λόγιος ποιητής, τι λογής ποιητής είναι ο Παντζελιός, ποια είναι η σχέση του με τον «αναγνώστη» και καταγραφέα του *Τραγουδιού* Σήφη Σκορδίλη; Τι στοιχεία έχουμε γι' αυτούς, πώς και πόσο με τη φαντασία μπορούμε να τα συμπληρώσουμε; Μήπως ο Παντζελιός είναι ένα είδωλο του Σκορδίλη, μήπως, δηλαδή, το *Τραγούδι* οφείλεται αποκλειστικά στον καταγραφέα του; Μήπως «ριμαδόρος» και καταγραφέας συνεργάστηκαν εξ αρχής, μήπως δηλαδή θα πρέπει να χρεώσουμε στον καθένα από τους δύο την ιδιότητα του άλλου; Τι είναι αυτό που πάνω απ' όλα μετράει; Τι μας λέει το ίδιο το κείμενο, η μορφή και η δομή του; Στο *Τραγούδι του Δασκαλογιάννη* κρύβεται, πάντως, μια μορφή λογιολογίας και πρέπει κανείς να την προσδιορίσει. Μια μορφή εγγραμματοσύνης θα ήταν το σωστότερο να πει κανείς σύμφωνα με τα ισχύοντα (Walter J. Ong, *Προφορικότητα και Εγγραμματοσύνη*, μετάφραση Κώστα Χατζηκυριάκου, «Π. Ε. Κ.», Ηράκλειο 1997).

Συνεπώς, τι λογής ποίημα είναι το *Τραγούδι του Δασκαλογιάννη* και τι λογής ποιήματα είχαμε στην Ελλάδα τον δέκατο όγδοο αιώνα; Ο Σαββίδης είχε γράψει ότι ο 18ος είναι κατεξοχήν ο αιώνας του *Ερωτοκρίτου*, μια και στον αιώνα αυτόν γνωρίζει, με την πρώτη και τις αλλεπάλληλες εκδόσεις του, τη μεγαλύτερη διάδοσή του. Μήπως το στοιχείο της εγγραμματοσύνης που κρύβεται στο «τραγούδι» αυτό έχει να κάνει με την έντυπη διάδοση

του *Ερωτοκρίτου*; Μήπως, εντέλει, χωρίς τον *Ερωτόκριτο* δεν θα μπορούσε να γραφτεί ένα τόσο μακρύ «δημοτικό» τραγούδι; Ο τίτλος του «ριμαδόρου» προβάλλει κατεξοχήν ένα από τα προσωδιακά στοιχεία του έργου που είναι η ρίμα του. Αλλά είναι και «τραγούδι», γιατί, κατά τη μαρτυρία του Σκορδίλη, ο Παντζελιός

τραγουδιχτά μού τα 'λεγε, γιατί είναι ριμαδόρος,

γιατί έχει κι από τον Θεό και το μεγάλο δώρος.

Ωστόσο έχουμε ένα σπουδαιότερο στοιχείο, αυτό της σύνθεσης. Το προκείμενο είναι ένα μακρύ, αφηγηματικό κυρίως, ποίημα, που όμοιό του δεν έχουμε στην ανώνυμη λαϊκή δημιουργία της Κρήτης. Το *Τραγούδι του Δασκαλογιάννη* είναι βέβαια τυπικά επώνυμο, διπλά μάλιστα επώνυμο. Ο Παντζελιός, μαζί και ο Σκορδίλης, φέρνουν την παράδοση του *Ερωτοκρίτου* στο δημοτικό τραγούδι. Από αυτή την άποψη θα είχε ενδιαφέρον να επισημανθούν όλες οι φράσεις εκείνες που μπορεί να θεωρηθούν ως διακειμενικά στοιχεία. Ήδη ο Λαούρδας επεσήμανε ορισμένες. Ένα τόσο μακρύ δημοτικό τραγούδι μόνο μετά τον *Ερωτόκριτο* θα μπορούσε να γίνει, ως μία ακόμη συναίρεση του δημοτικού με το λόγιο ποιητικό στοιχείο. Είναι πολύ πιθανό, για να μην πούμε σχεδόν βέβαιο, πως στο «σακούλι» του Σκορδίλη, εκτός από «μπένα, χαρτί, μελάν», θα βρίσκονταν και κάνα αντίτυπο από τις πρώτες εκδόσεις του *Ερωτοκρίτου*. Εκτός από καταγραφέας ήταν και «αναγνώστης», «διαβασμένος» δηλαδή. Λένε και γράφουν οι δυο τους για την τύχη των συμπατριωτών τους (στ. 830) ότι

μόνον όσοι εμπιτήρασι κι είναι και διαβασμένοι,

θα νιώσουν είναι πάθασιν εις τον Κουλέ οι καημένοι.

Ένας που αναγνωρίζει το «μεγάλο δώρος» του άλλου, το κάνει και δικό του. Το «μεγάλο δώρος» της κριτικής ανήκει πρώτα στον καταγραφέα: το «μεγάλο δώρος» της ποίησης πρώτα στον ριμαδόρο. Και τα δυο ανήκουν, με τη σειρά, και στους δύο. Έτσι έφτασαν ως εμάς τα μεγάλα δώρα ζευγάρι.

*

Το *Τραγούδι του Δασκαλογιάννη*, μολονότι εξιστορεί την «κορφή της κρητικής θυσίας» κατά τον Παλαμά, δεν παύει να είναι ένα εξαιρετικά γειωμένο τραγούδι. Είναι μια μουσική των τοπωνυμίων, μια συμφωνική τοπωνυμίων και ανθρωπωνυμίων. Μια σχέση με τους τόπους και τους ανθρώπους που εν πολλοίς έχει εκλείψει, επανευρίσκεται στα πάνω μέρη του *Δασκαλογιάννη* και στο τραγούδι του σαν «κατάκρυο» νερό, σαν «δρόσος του χιονιού». Επανευρίσκεται στην προφορά και τη μνήμη ενός τυροκόμου που είχε το «μεγάλο δώρος» στην κατοχή και τη δωρεά ενός ριμαδόρου επώνυμου κατ' εξαίρεση. Δεν είναι μόνος του ο *Δαπόντες* στον 18ο αιώνα: διακρίνονται και άλλοι για την πραγματογνωσία του περιεκτικού κανόνα τους. Το ποίημα έγινε ένα γήπεδο όπου παίχτηκε ένα καλό παιχνίδι με τους

«σκληρούς ανέμους», για να θυμηθούμε τον κύπριο Μιχαηλίδη που ήθελε κι αυτός με τον Κυπριανού την πατρίδα του Ρωμιοσύνη. Εξαιτίας του ποιήματος το παιχνίδι εκείνο μπορεί και αλαφρώνει αρκετά στην ακοή μας, όσο χρειάζεται για να το χωρέσει ο νους. Η ρίμα εξάλλου προς αυτή την κατεύθυνση δουλεύει: για να μπορέσουν ν' ακουστούν στις ελαφρές σιωπές, που πέφτουν τακτικά, επαναληπτικά και διαφορετικά, από δίστιχο σε δίστιχο, στα διαστήματα των λογισμών οι πλέον «αποτρόπαιοι κρότοι».

*

Το *Τραγούδι του Δασκαλογιάννη* δημοσιεύεται πρώτη φορά το 1879 από τον Emile Legrand, με βάση αντίγραφο που δόθηκε σ' αυτόν από τον Ιωσήφ Μανουσογιαννάκη.

Ο Εμμανουήλ Βαρδίδης είναι ο δεύτερος επιμελητής του έργου, ο οποίος, το 1888, από το «Βιβλιοπωλείον της *Εστίας*», συνεκδίδει *Τα τραγούδια του Δασκαλογιάννη και Αληδάκη*. Η προηγούμενη δημοσίευση έγινε «εξ αντιγράφου αλλοίου του ημετέρου», γράφει ο Βαρδίδης στον «Πρόλογο» (σελ. 4). Ο Βαρδίδης δηλώνει «Σφακιώτης» στην καταγωγή και, συνεπώς, ότι γνωρίζει «καλώς την τε προφοράν και διάλεκτον της πατρίδος» του (σελ. 5). Διαπιστώνει ότι το αντίγραφο Μανουσογιαννάκη «υστερεί εν πολλοίς του ημετέρου ως προς την ορθήν γραφήν πολλών λέξεων, ως προς τον ρυθμόν πλείστων στίχων και πολλαχού ως προς την έννοιαν και χρονολογίαν» (σελ. 5). Διαπιστώνει γύρω στις διακόσιες διαφορές ανάμεσα στο δικό του και στο χειρόγραφο Μανουσογιαννάκη. Δηλώνει ότι η διάλεκτος και η προφορά στην έκδοσή του είναι γνήσια, διότι τη γνωρίζει «κάλλιον παντός άλλου, όστις έμαθεν αυτήν φιλολογικώς» (σελ. 6). Ωστόσο η συνέκδοση του *Τραγουδιού του Δασκαλογιάννη* με το *Τραγούδι του Αληδάκη* μειώνει την ποιητική αξία του πρώτου.

Δεν είχε περάσει ένας χρόνος και το *Τραγούδι* επανεκδίδεται στην Αθήνα από τον Παύλο Ι. Φαφουτάκη, στη *Συλλογή ηρωικών κρητικών ασμάτων εις την δημόδη γλώσσαν*. Και ο Φαφουτάκης, φοιτητής της ιατρικής το 1889, έχει ως ιδιαίτερη πατρίδα του τα Σφακιά (σελ. ι'). Από τα προλεγόμενά του φαίνεται ότι χρησιμοποιεί το ίδιο χειρόγραφο με τον Βαρδίδη (σελ. ι-ια'). Κρίνει την έκδοση Βαρδίδη για την ανακριβή αντιγραφή του χειρογράφου (αντικαταστάσεις λέξεων και στίχων) και θεωρεί σ' αυτές τις περιπτώσεις ως επιτρεπόμενη μόνο την ορθογραφική διόρθωση του χειρογράφου, πράγμα που διαβεβαιώνει ότι εφαρμόζει στην έκδοσή του (σελ. ι-ια'). Ωστόσο στην έκδοση αυτή συνεκδίδονται άλλα εικοσιπέντε τραγούδια.

Ακολουθεί η έκδοση Μπορτολή (*Το τραγούδι του Τσελεπή Δασκαλογιάννη*), του 1939, στην οποία δεν έχω κάνει αυτοψία.

Τέλος, στην έκδοση Βασίλειου Λαούρδα, εξήντα χρόνια πριν, έχουμε την πρώτη αυτοτελή έκδοση του έργου, γεγονός που αναδεικνύει τη λογοτεχνική του αξία (Μπάρμπα-Παντζελιού *Το τραγούδι του Δασκαλογιάννη*, Ηράκλειο Κρήτης 1947). Ο Λαούρδας

σημειώνει ότι ως βάση στην έκδοσή του πήρε τις εκδόσεις Βαρδίδη, Φαφουτάκη και Μπορτολή και ότι χρησιμοποίησε και τις συνεπτυγμένες μορφές που δημοσίευσαν οι Legrand (1874) και Γιανναράκης (1876). Προσπάθησε να διακρίνει και να συγκεντρώσει τις παραλλαγές των στίχων που έχουν ισοδύναμη αξία και να παραμερίσει τα λόγια στοιχεία. Παινήθηκε πάντως από την αναζήτηση της πιθανής πρώτης μορφής του τραγουδιού (σελ. 14). Προσπάθησε επίσης να προσαρμόσει τη γλώσσα του τραγουδιού στο σφακιανό ιδίωμα. Έδωσε, τέλος, ένα «Επίμετρο» με κατάλογο τοπωνυμίων, ανθρωπωνυμίων, με λεξιλόγιο, βιβλιογραφικό σημείωμα και ένα κείμενο του Λασηθιωτάκη, όπου επεξηγείται ο χάρτης των Σφακίων και γίνονται σημαντικές παρατηρήσεις για τον ισχυρό δεσμό του ριμαδόρου με τον τόπο του.

***

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ι. ΓΙΑ ΤΟΝ ΔΑΣΚΑΛΟΓΙΑΝΝΗ

1. Βασίλειος Λαούρδας, «Η επανάσταση των Σφακιανών και ο Δασκαλογιάννης κατά τα έγγραφα του Τουρκικού Αρχείου Ηρακλείου», *Κρητικά Χρονικά*, τ. 1, 1947, 275-290.
2. «Η επανάσταση του Δασκαλογιάννη στα Σφακιά», στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ', 76.
3. Βασίλης Σφυρόερας, άρθρο για τον Δασκαλογιάννη, στο *Βιογραφικό Λεξικό* της «Εκδοτικής Αθηνών», τ. 3ος, 346-7.

*

ΙΙ. ΓΙΑ ΤΟ ΤΡΑΓΟΥΔΙ ΤΟΥ ΔΑΣΚΑΛΟΓΙΑΝΝΗ

Α'. ΕΚΔΟΣΕΙΣ

1. *Emile Legrand, *Annuaire de l' association pour l' encouragement des études grecques en France*, 1879. [Δημοσιεύεται *Το τραγούδι του Δασκαλογιάννη* «εξ αντιγράφου αλλοίου του ημετέρου», γράφει ο Βαρδίδης το 1888 στον «Πρόλογο», σελ. 4. Από αντίγραφο που δόθηκε στον Legrand από τον Ιωσήφ Μανουσογιαννάκη.]
2. Εμμανουήλ Βαρδίδης, *Κρητικάί Ρίμαι (Τα τραγούδια του Δασκαλογιάννη και Αληδάκη)*, «Βιβλιοπωλείον της Εστίας» 1888, σελ. 62.
3. Παύλος Ι. Φαφουτάκης, *Συλλογή ηρωικών κρητικών ασμάτων εις την δημόδη γλώσσαν*, Αθήνα 1889, 1-40. Αναστατική έκδοση από το «Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Νότη Καραβία», Αθήνα MCMLXXXI.
4. *Μπορτολής, *Το τραγούδι του Τσελεπή Δασκαλογιάννη*, 1939.

5. Μπάρμπα-Παντζελιός, *Το τραγούδι του Δασκαλογιάννη*. Εισαγωγή, σχόλια: Βασίλειου Λαούρδα. Χαρτογραφία: Κωνσταντίνου Λασηθιωτάκη. «Εκδόσεις “ΜΟΥΡΜΕΛ”», Ηράκλειον Κρήτης 1947, σελ. 64· και με «Χάρτη των Σφακιών» επικολημένο στην τελευταία σελίδα.

Β΄. ΚΡΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ

1. Κωστής Παλαμάς, «Κρητικός Απρίλης». Από τη συλλογή «Η Πολιτεία και η Μοναξιά», *Άπαντα*, τόμος Ε΄, 325. [Το ποίημα φέρει χρονολογία: «Απρίλης του 1899».]
2. Κωστής Παλαμάς, «Ρωμικός και Ρωμοσύνη». *Άπαντα*, τόμος Στ΄, 273-281: 278. [Το άρθρο φέρει χρονολογία: 1901.]
3. Βασίλειος Λαούρδας, «Εισαγωγή», «Βιβλιογραφικά». Στον τόμο: Μπάρμπα-Παντζελιού, *Το τραγούδι του Δασκαλογιάννη*. Εισαγωγή, σχόλια: Βασ. Λαούρδα. Χαρτογραφία: Κωνστ. Λασηθιωτάκη. «Εκδόσεις “ΜΟΥΡΜΕΛ”», Ηράκλειον Κρήτης 1947, 7-14, 60-61.
4. Κωνσταντίνος Λασηθιωτάκης, «Μερικά για τη Σφακιανή Μαδάρα». Στον τόμο: Μπάρμπα-Παντζελιού, *Το τραγούδι του Δασκαλογιάννη*. Εισαγωγή, σχόλια: Βασ. Λαούρδα. Χαρτογραφία: Κωνστ. Λασηθιωτάκη. «Εκδόσεις “ΜΟΥΡΜΕΛ”», Ηράκλειον Κρήτης 1947, 62-63. [βλ. και *Οδοιπορικό των Σφακιών*.]
5. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ¹1949, «Γνώση» ⁹2000, σελ. 163-164.
6. *Δ. Πετρόπουλος, «Οι ποιητάρηδες στην Κρήτη και στην Κύπρο», περ. *Λαογραφία*, τ. 15, 1954, 374-400. [Από τη βιβλιογραφία για το *Τραγούδι* την οποία δίνει ο Mario Vitti, σελ. 127, με το σχόλιο: «μελέτη που προέρχεται από στενή εξοικείωση με τα θέματα αυτά».]
7. *J. A. Notopoulos, «Studies in Early Greek Oral Poetry», *Harvard Studies in Classical Philology*, τ. 68, 1964, 1-77. [Από τη βιβλιογραφία για το *Τραγούδι* την οποία δίνει ο Mario Vitti, σελ. 127, με το σχόλιο: «ο σχηματισμός αυτού του τραγουδιού μελετήθηκε και από κλασικούς φιλόλογους που ασχολούνται με τη “formula” σύνθεση ποιημάτων».]
8. Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, «Μ.Ι.Ε.Τ.» ¹1978, ³1980, 107.
9. Mario Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, «Οδυσσέας» ¹1978, σελ. 124, 127 [όπου και βιβλιογραφία για το *Τραγούδι*].
10. Γιώργης Μανουσάκης, *Οδοιπορικό των Σφακιών*, «Κέδρος» 1980, 13-14, 27, 62, 90-91, 98-100, 107-111, 119, 125-126, 153, 185. [Περιέχει ένδεκα αποσπάσματα από το *Τραγούδι*, στις σελίδες 13, 62, 90, 91, 99, 108, 110, 111, 126· πενήντα δύο στίχους συνολικά.]
11. Walter J. Ong, *Προφορικότητα και Εγγραμματοσύνη*, μετάφραση Κώστα Χατζηκυριάκου, «Π. Ε. Κ.», Ηράκλειο 1997.
12. Μιχάλης Πιερής, «Διάλεκτοι και ελληνική λογοτεχνία», στον τόμο *Η Ελληνική Γλώσσα και οι Διάλεκτοί της*, «Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας» 2000, 59-63.
13. Βασίλης Μιχαηλίδης, *Η Ρωμοσύνη εν’ φυλή συνόττισταρη του κόσμου*, «Θ.Ε.ΠΑ.Κ.», Λευκωσία 2001.

*

III. ΓΙΑ ΤΟ ΓΛΩΣΣΙΚΟ ΙΔΙΩΜΑ ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

1. *Νικ. Κοντοσόπουλος, «Παρατηρήσεις εις την διάλεκτον της δυτικής Κρήτης», *Αθηνά*, 63, 319-335.
2. *Αντώνιος Ξανθινάκης, *Το γλωσσικό ιδίωμα της δυτικής Κρήτης*, Χανιά 1996.
3. *Κωνσταντίνος Γερωνυμάκης, *Λαογραφικό σφακιανό λεξιλόγιο ερμηνευτικό*, Χανιά 1999.
4. Αντώνιος Ξανθινάκης, *Λεξικό ερμηνευτικό και ετυμολογικό του δυτικοκρητικού ιδιώματος*, «Π. Ε. Κ.», Ηράκλειο 2000.

***